

Ignác Jan Hanuš a lingvistika

Ondřej Bláha

V listopadu 2012 uplynulo dvě stě let od narození filozofa, etnografa a literárního historika I. J. Hanuše, který krátkou, ale velice rušnou a plodnou část svého života prožil v Olomouci jako profesor zdejší univerzity a lycea. I když Hanušův historický význam spočívá spíše v jeho práci filozofické a kulturněhistorické a především pak v jeho aktivitách politických a publicistických, nelze pominout ani jeho přínos k poznání slovanských jazyků a obecně i jazyka jako společenského jevu a nástroje myšlení.¹

Dobrou lingvistickou průpravu získal Hanuš jistě už na gymnáziu v Praze na Starém Městě v l. 1824–29, kde byl mezi jeho učiteli J. Jungmann. Studium filozofie na pražské univerzitě dokončil Hanuš r. 1831, následně vstoupil do premonstrátského řádu, ale už následujícího roku vystoupil. V l. 1832–1835 pokračoval ve studiu nejprve na pražské, posléze na vídeňské univerzitě, kde si zapsal přednášky z práva, filologie a filozofie. Od r. 1835 byl adjunktem filozofie na univerzitě ve Vídni, v r. 1836 získal v Praze titul PhDr. a r. 1838 byl jmenován profesorem filozofie na univerzitě ve Lvově. Odtud přešel r. 1847 na univerzitu v Olomouci, kde byl výrazně činný ve zdejším kulturním a politickém dění – mj. zde spoluvydával noviny *Die neue Zeit* (6 „revolučních“ čísel od konce března r. 1848) a *Holomoucké noviny* (od listopadu 1848 do dubna 1849). V r. 1849 přešel na pražskou univerzitu, kde byl však r. 1852 z politických důvodů zbaven profesury.

Následně, „se zaměstnával vyučováním soukromým“ (jak sám vzpomíná v *Nástinu sloho-vědy*, citace v pozn. 8, s. III), se pak se o to více věnoval lingvistice a na pražské univerzitě soukromě navštěvoval přednášky syntaktika a badatele ve „zvukoslovi“ M. Hattaly (1821–1903) a především přednášky významného indoevropeisty a obecného lingvisty A. Schleichera (1821–1868), který v Praze působil v l. 1850–57. Schleicher byl Hanušovi jistě zvlášť blízký jednak pro své encyklopedické vzdělání a široké zájmy, jednak pro svou svobodomyslnost, která mu – podobně jako Hanušovi – přinášela konflikty s rakouským státním aparátem. Od r. 1860 byl I. J. Hanuš až do své smrti knihovníkem pražské univerzitní knihovny a mj. přispíval hesly z oborů svého zájmu do *Riegrova slovníku*

¹ Tento příspěvek vznikl v rámci projektu *Vzdělávací cyklus Moderní mluvnice češtiny pro studenty magisterských a doktorských programů* (ESF, reg. č. CZ.1.07/2.2.00/15.0275).

naučného. Byl členem Královské české společnosti nauk a dále čestným členem Archeologické společnosti v Moskvě a Maticе srbské.

Lingvistických otázek se Hanuš dotkl nejprve jen v rámci výzkumu kulturní historie slovanských etnik – v rozsáhlé studii o „runsko-gothických písmenech“² z r. 1857 a v jejím českém protějšku³ se Hanuš snažil dokázat, že toto písmo, údajně užívané i Slovyani (jak autor vyvozuje ze zmínek v trakátu *O písmenech* mnicha Chrabra z 9. stol. a v kronice Thietmara Merseburského z 11. stol.), geneticky souviselo s hlaholicí a cyrilicí. Při té příležitosti Hanuš argumentuje ve prospěch většího stáří hlaholice, která je podle něj původu cyrilometodějského, ve srovnání s cyrilicí, jejíž vznik Hanuš spojoval s Klimentem Velickým, jedním z žáků Konstantina a Metoděje. Hanušův výklad o větším stáří hlaholice revidoval starší názory Dobrovského (který se domníval, že hlaholice vznikla druhotně, až někdy v 11.–13. stol.)⁴ a byl vydán ještě před známou studií P. J. Šafaříka na toto téma,⁵ v níž Šafařík s Hanušem v hlavních rysech souhlasí a přináší některé další teze. Zmíněnému traktátu mnicha Chrabra věnoval pak Hanuš nedlouho později ještě speciální studii.⁶

Ohlasem kontaktů s A. Schleicherem byl nepochybně Hanušův průkopnický text o možnostech studia dialektů Polabských Slovanů,⁷ zamýšlený jako předmluva k Schleicherově knize *Laut- und Formenlere der Polabischen Sprache* (vy-

² HANUŠ, Ignác Jan (1857). Zur slavischen Runenfrage mit besonderer Rücksicht auf die obotritischen Runen-Alterthümer so wie auf die Glagolica und Kyrilica. *Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen* 18, s. 1–114 (též zvláštní otisk).

³ HANUŠ, Ignác Jan (1857). *Sv. Kyril nepsal kyrilsky než hlaholsky*. Praha: vl. nákl., 26 s.

⁴ DOBROVSKÝ, Josef (1951 [1792]). *Dějiny české řeči a literatury*. V Praze: Československý spisovatel, s. 19 a 23.

⁵ ŠAFAŘÍK, Pavel Josef (1858). *Über den Ursprung und die Heimath des Glagolitismus*. Prag: F. Tempsky, 52 s. Hanušovi a jeho názoru o prvenství hlaholice naopak odporovali M. Hattala a F. J. Jezbera – HATTALA, Martin (1858). *Mnich Chrabr: příspěvek k objasnění původu písma slovanského*. V Praze: Tiskem A. Rennu, 13 s.; JEZBERA, František Jan (1858). *Kyril a Method, svatí apoštolové slovanských národův, nepsali nikdy hlaholsky než kyrilsky: to jest písmem na základě abecedy řecké sestaveným a doplněným*. V Praze: F. J. Jezbera, 72 s.

⁶ HANUŠ, Ignác Jan (1860). Der bulgarische Mönch Chrabru (IX.–X. Jahrhundert). Ein Zeuge der Verbreitung Glagolischen Schriftwesens unter den Slawen bei deren Bekehrung durch die heiligen Kyril und Method. *Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen* 23, s. 1–100 (též zvláštní otisk).

⁷ HANUŠ, Ignác Jan (1858). Zur Literatur und Geschichte der slavischen Sprachen in Deutschland, namentlich der Sprache der Ehemaligen Elbslawen oder Polaben. In: MIKLOSICH, Franz, ed. *Slavische Bibliothek oder die Beiträge zur slavischen Philologie und Geschichte*, 2. sv. Wien: Wilhelm Braumüller, s. 109–140.

šla poprvé až r. 1871)⁸ a obsahující přehled pramenů a stručnou historii bádání od prvních projevů vědeckého zájmu o tyto dialekty u německého filozofa a polyhistora Gottfrieda Wilhelma Leibnize (1646–1716) až po pražskou přednášku ruského slavisty A. F. Hilferdinga (1813–1872), konanou r. 1855 v Královské české společnosti nauk.

Ještě větší význam mají však Hanušovy dvě knižní práce, věnované otázkám gramatiky a funkční diferenciaci jazykových prostředků. První z nich je Hanušův *Nástin sloho-vědy čili stylistiky*,⁹ který sice vyšel až r. 1864, ale autor na něm pracoval jistě už brzy po svém nuceném odchodu z univerzity.¹⁰ Na rozdíl od českých obrozenských filologů Jungmannovy generace, kteří se spokojili s pouhým uvedením češtiny do oblasti funkčního stylu uměleckého a odborného, Hanuš si ve svém *Nástinu* (hned na s. VI) vytýká cíl podstatně vyšší – jde mu o hluboké a mnohohrstevnaté propojení poznatků lingvistiky a psychologie, které by poskytl praktický návod k co nejpreciznějšímu užívání jazyka. *Nástin* se proto zabývá otázkami, které jsou dnes předmětem bádání psycholingvistiky, teorie komunikace a sémiotiky, a je zde patrné i úsilí o nalézání samotné podstaty jazyka a vystižení některých jazykových univerzálií.

V úvodních pasážích *Nástinu* píše Hanuš o poměru mezi jazykem a myšlením (s. 9), naznačuje arbitrární povahu jazykového znaku (s. 11) a věnuje se psychologické stránce mluvení a psaní (s. 17), i se zřetelem k dějinám gramotnosti v českých zemích (s. 23). Při té příležitosti – podobně jako zmíněný G. W. Leibniz – Hanuš zdůrazňuje výhody pasigrafie (tj. všeobecného písma). V následující velké kapitole („Stylistika co do mluvozpytu“) zdůrazňuje, jak důležitá je pro pochopení podstaty jazyka i jeho fungování etymologie – Hanušův důraz na etymologii je přirozený a zcela ve shodě s tehdejší prvním vzmachem této vědy (její standard byl počínaje r. 1852 určován dílem *Deutsches Wörterbuch*, které vydávali bratři Jakob a Wilhelm Grimmové).

Hanuš dále přináší na svou dobu pronikavé poznámky o morfematice (např. s. 87–89) a ve svém pojetí věty a stylistiky zdůrazňuje důležitost slovesa („je sloveso v slohu střed veškeré živosti jeho“), přičemž relativizuje představu o neoddělitelnosti slovesa a gramatické kategorie času (sugerovanou mj. i německým termínem *Zeitwort* „sloveso“, doslova „časoslovo“). Hanuš naznačuje, že sloveso určuje „činnost působení“ bez ohledu na čas a časové zařazení je až druhotné (s. 98) – to ukazuje na gnómičtých větách typu *Čechové milovali vždy vlast svou*

⁸ SCHLEICHER, August. *Laut-und Formenlere* [sic] *der Polabischen Sprache*. St. Petersburg: Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1871 (reprint Vaduz, 1991).

⁹ HANUŠ, Ignác Jan (1864). *Nástin sloho-vědy čili stylistiky* [nakreslil co kritiku a theorii Ignác Jan Hanuš]. V Praze: Nákladem Františka Rívnáče, 181 s.

¹⁰ Zárodky Hanušova *Nástinu sloho-vědy* jsou patrné už v rukopisech z počátku 50. let a určitěji pak in HANUŠ, Ignác Jan (1858). *Die Höhe der modernen Sprachwissenschaft*. In: *Kritische Blätter für Literatur und Kunst*, 2. díl, 3. sv. Prag: J. L. Kober, s. 290–301.

(tj. „tím spíš ji milují i nyní“) nebo *Pokud svět světem, Němec nebude Polákovi bratrem* a dále na příkladu historického prezentu. Časové zařazení děje, jak Hanuš poznamenává, je umožněno nezřídka i prostřednictvím jiných slovních druhů než slovesa – např. slovo *bohužel* referuje podle Hanuše k minulosti, *bohudíky* k přítomnosti a *bohda* k budoucnosti (s. 99). Zajímavé je i Hanušovo vysvětlení, že perfektivizace sloves pomocí prefixu, obvyklá ve slovanských jazycích, plyne z větší určitosti popisovaného děje (*vynesu* = *nesu ven*). O Hanušově bystrém filologickém smyslu svědčí i poměrně moderní popis celkem osmi způsobů slovesného děje (s. 100n) a kritická poznámka o tom, že neexistuje žádné „nepravidelné“ časování nebo stupňování (s. 106) – tuto „nepravidelnost“ způsobili podle Hanuše sami autoři mluvnic, kteří zbytky různých paradigmat sloučili mechanicky v paradigma jedno (*id-*, *šed-*; *jes-*, *bud-*, *by-*; *horší*, *dobře*, *lépe*).

Dále *Nástin* obsahuje „část psychologickou“, která je už konkrétněji věnována problémům jazykového stylu, resp. výběru jazykových prostředků pro obsloužení určité funkce. Hanuš celkově doporučuje „přituliti se přirozeně slohem k osobě“ (s. 147) a rozlišuje styl prozaický, poetický, rétorický, všeobecný, jednací a dopisní (listovný). V této části *Nástinu* je zajímavý zejm. Hanušův poměrně benevolentní postoj k cizím jazykovým prvkům v jazyce – na rozdíl od svých současníků a zejm. následovníků na poli lingvistiky, kteří často smýšleli puristicky, Hanuš sice doporučuje „mysliti v řeči národní“ (s. 143) a podle potřeby oživovat staré české výrazy, ale zároveň se zastává i rozumného užívání slov přejatých (včetně jejich původního pravopisu), jako jsou termíny *telegramm*, *fotografie*, *filosofie* apod. (s. 145).

Skutečnou, i když stručnou encyklopedii lingvistiky (anebo psychologizující či etymologizující mluvnicí češtiny) je pak Hanušův druhý spis, nazvaný *Zkouška, jak by skladba a tvarosloví české návodem rozborným v nově uspořádati se daly* (z r. 1866).¹¹ Popis jazyka se v této Hanušově knize děje se zřetelem k tomu, „jak kdo mluví“, tj. od vyšší roviny (syntax) přes rovinu nižší (flexe) až k rovině nejnižší (hláskosloví). Vedle dalších glos o vztahu jazyka a myšlení, jež jsou ilustrovány např. srovnáním lidské řeči a kódů, jimiž komunikují papoušci, kosi a straky, a vedle úvah o dějinách češtiny (za „pravý zlatý věk“ českého jazyka a literatury nepovažuje Hanuš dobu veleslavínskou, ale předhusitskou) jsou v Hanušově *Zkoušce* zvláště cenné autorovy úvahy o podstatě slovních druhů. Např. adjektiva jsou u Hanuše trefně nazývána „jakostními jmény“ (s. 51; srov. běžné označení „přídavná jména“) a předložky a spojky jsou tu přirovnávány k zájmenům, protože podle autora podobně jako zájmena „ukazují“ (s. 22 a 24). Předložky jako *do*, *na* „ukazují“ jedním směrem (v prostoru i textu), spojky jako „předložky vět“ pak „ukazují“ dvěma směry (spojka *a* – „to a to patří k sobě“;

¹¹ HANUŠ, Ignác Jan (1866). *Zkouška, jak by skladba a tvarosloví české návodem rozborným v nově uspořádati se daly* [podniknutá I. J. Hanušem]. V Praze: Královská česká společnost nauk, 74 s.

protože – „toto vyplývá z tohoto“ apod.). Nejdůležitějšími slovními druhy jsou podle Hanuše slovesa, zájmena, předložky a spojky (s. 27).

Už naznačený Hanušův zájem o morfeematiku a etymologii se ve *Zkoušce* odráží v úvahách o původu některých českých sufixů (s. 44) a o podstatě pádu (s. 56), s dokladem skutečnosti, že v indoevropském prajazyce měl každý pád svou vlastní koncovku (s. 66). Přes všechn myšlenkový rozlet a odvalu, se kterou formuluje teze o podstatě a minulosti jazyka, si Hanuš zachovává jistou střízlivost, když o původu jazyka píše: „Počátky mluvy kryjí se tím činem v říši nevědomosti, jakým se kryjí všechny počátky plodění a rodění vůbec.“ (s. 74) To činí ve stejné době, kdy si právě např. zmíněný A. Schleicher byl možnostmi úplného poznání jazyka tak jist, že se odvážil do praindoevropštiny přeložit svou pověstnou bajku o *Ovci a koních* (*Awiz ehwōz-uh*).

I když je většina z Hanušových lingvistických tezí dávno překonána, může být dnes jeho dílo přesto něčím víc než jen pouhým dokumentem toho, jak se odvíjely dějiny bádání. Hanušovy lingvistické příspěvky jsou především svědecktím originálního ducha, který není dosavadní tradicí spoután, ale jen volně inspirován – ducha pochybujícího, kombinujícího a domýšlejícího.

PhDr. Ondřej Bláha, Ph.D.
Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého
Křížkovského 10
77180 Olomouc
ondrej.blaha@upol.cz